

IQTISODIY NIZOLARNI HAL ETISHDA RAQAMLI DALILLARNING TAVFSIFI

Abdulboqiyev Xojiakbar Kamoliddin o'g'li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21908822>

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtisodiy nizolarni hal etishda raqamli dalillarning o'rni, ularning huquqiy tabiati va sud amaliyotidagi ahamiyati tahlil qilingan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron hujjatlar, elektron yozishmalar, bank tranzaksiyalari, audio-video yozuvlar hamda boshqa elektron ma'lumotlarning dalil sifatida qo'llanish xususiyatlari o'rganilgan.

Tadqiqot davomida raqamli dalillarni to'plash, saqlash, tekshirish va baholash bilan bog'liq nazariy hamda amaliy muammolar yoritilgan. Shuningdek, milliy va xorijiy tajribalar asosida iqtisodiy sud ish yurituvda raqamli dalillardan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli dalillarning huquqiy maqomini takomillashtirish, ularni baholashning yagona mezonlarini ishlab chiqish hamda sud amaliyotiga zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish iqtisodiy nizolarni samarali hal etishning muhim omillaridan biri ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy nizo, raqamli dalil, elektron hujjat, elektron dalillar, sud amaliyoti, iqtisodiy sud, elektron tijorat, axborot texnologiyalari, elektron raqamli imzo, isbotlash jarayoni.

Kirish

Jahon miqyosida raqamlashtirish jarayonlarining jadal sur'atlarda rivojlanishi iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, elektron tijorat, internet-banking, elektron hujjat aylanishi hamda masofaviy shartnomalar amaliyotining keng qo'llanilishi natijasida iqtisodiy nizolarni hal etishda yangi turdagi dalillar – raqamli dalillarning ahamiyati ortib bormoqda. Bugungi kunda iqtisodiy sudlarda ko'rib chiqilayotgan ko'plab ishlar elektron hujjatlar, elektron yozishmalar, mobil ilovalar ma'lumotlari, elektron to'lov tizimlari va boshqa raqamli axborot manbalariga asoslanmoqda.

Raqamli dalillar iqtisodiy nizolarni adolatli va samarali hal etishda muhim vosita bo'lishiga qaramasdan, ularni to'plash, saqlash, tekshirish va baholash bilan bog'liq qator nazariy hamda amaliy muammolar mavjud. Xususan, raqamli ma'lumotlarning haqiqiylikni aniqlash, ularning o'zgarmaganligini tasdiqlash hamda sud jarayonida maqbul dalil sifatida qabul qilinishi masalalari alohida ilmiy va huquqiy yondashuvni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy nizolarni hal etishda raqamli dalillarning huquqiy tabiati, turlari va ularni sud amaliyotida qo'llash mexanizmlarini tadqiq etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tezisning maqsadi iqtisodiy nizolarni ko'rib chiqishda qo'llaniladigan raqamli dalillarning mazmun-mohiyatini ochib berish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish hamda amaldagi qonunchilik va sud amaliyotini takomillashtirish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Iqtisodiy nizolarni hal etishda raqamli dalillardan foydalanish masalasi zamonaviy huquqshunoslik fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ushbu yo‘nalishda xorijiy va milliy olimlar tomonidan raqamli texnologiyalar, elektron hujjatlar hamda ularning sud jarayonidagi isbotlash kuchiga oid qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Xorijiy olimlardan S. Mason va D. Seng raqamli dalillarning huquqiy tabiati, elektron hujjatlarning autentifikatsiyasi hamda ularni sud amaliyotida qo‘llash mexanizmlarini chuqur tadqiq qilganlar. Ularning ilmiy qarashlariga ko‘ra, raqamli dalillarni baholashda axborotning kelib chiqishi, yaxlitligi va ishonchliligini aniqlash muhim mezon hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar esa elektron ma‘lumotlarning tez o‘zgaruvchanligi va texnik jihatdan murakkabligi ularni dalil sifatida baholashda maxsus ekspertiza zarurligini ta’kidlaydilar.

MDH davlatlari olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda elektron dalillarning protsessual maqomi, ularni yig‘ish va mustahkamlash tartiblari hamda sud amaliyotidagi o‘rni tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda iqtisodiy nizolarni ko‘rib chiqishda elektron yozishmalar, elektron shartnomalar, bank operatsiyalari va boshqa raqamli ma‘lumotlardan foydalanishning huquqiy asoslari yoritilgan.

O‘zbekiston huquqshunos olimlari tomonidan ham raqamlashtirish sharoitida sud-huquq tizimini takomillashtirish, elektron hujjat aylanishi va elektron dalillar institutini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar elektron hujjat va elektron raqamli imzoning huquqiy maqomini belgilab bergan bo‘lsa-da, iqtisodiy sud ish yurituvda raqamli dalillarni baholash mezonlarini yanada takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

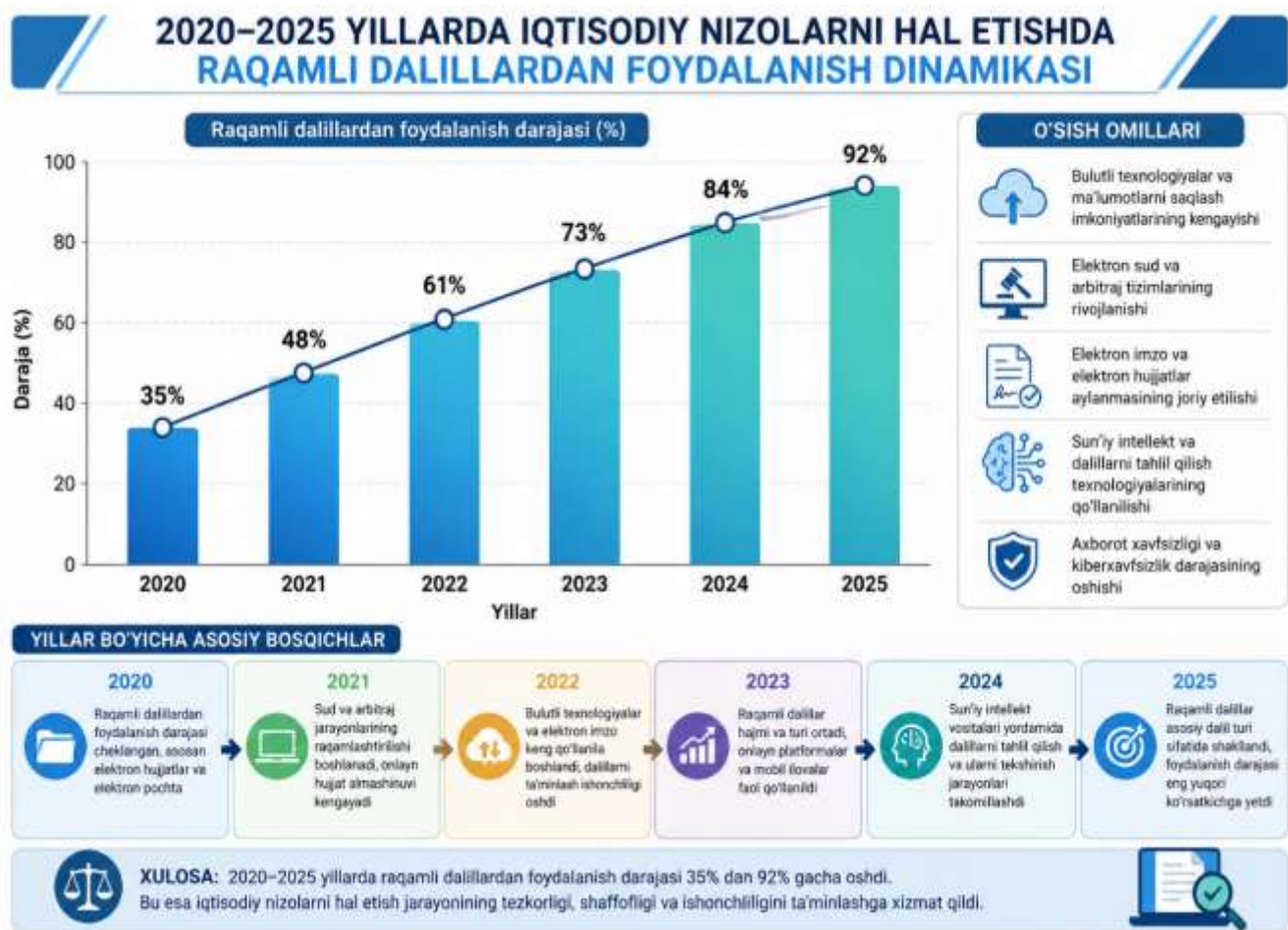
Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli dalillarning huquqiy mohiyati, ularning maqbulligi va ishonchliligini baholash masalalari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, iqtisodiy nizolarni hal etish amaliyotida ularni qo‘llashning yagona mexanizmi to‘liq shakllanmagan. Shu sababli mazkur tadqiqot doirasida raqamli dalillarning iqtisodiy sud ish yurituvdagi o‘rni va ularni takomillashtirish yo‘nalishlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va muhokama

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi natijasida xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlar tobora elektron shaklga o‘tib bormoqda. Natijada iqtisodiy nizolarni hal etishda an’anaviy yozma dalillar bilan bir qatorda elektron hujjatlar, elektron yozishmalar, audio-video fayllar, mobil ilovalar ma‘lumotlari va elektron to‘lov tizimlari orqali shakllangan axborotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli dalillar iqtisodiy nizolarni ko‘rib chiqishda bir qator ustunliklarga ega. Jumladan, ular nizoga oid faktlarni tezkor aniqlash, hujjatlarning saqlanishini ta’minlash hamda taraflar o‘rtasidagi munosabatlarni aniq aks ettirish imkonini beradi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida iqtisodiy nizolarni ko‘rib chiqishda elektron dalillarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Xususan, elektron shartnomalar, elektron pochta yozishmalari, mobil ilovalar ma‘lumotlari, bank tranzaksiyalari va elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan hujjatlar sud amaliyotida keng qo‘llanilmoqda.

1-rasm. 2020–2025 yillarda iqtisodiy nizolarni hal etishda raqamli dalillardan foydalanish dinamikasi modeli tavsifi

Mazkur grafik model 2020–2025 yillarda iqtisodiy nizolarni hal etish jarayonida raqamli dalillardan foydalanish darajasining o'zgarish dinamikasini aks ettiradi. Grafik ma'lumotlariga ko'ra, raqamli dalillardan foydalanish ko'rsatkichi 2020 yildagi 35 foizdan 2025 yilga kelib 92 foizga yetgan bo'lib, bu mazkur sohada raqamlashtirish jarayonlarining jadal rivojlanayotganligini ifodalaydi.

2020 yilda iqtisodiy nizolarni ko'rib chiqishda asosan an'anaviy hujjatlar ustunlik qilgan bo'lsa, elektron hujjatlar va raqamli ma'lumotlardan foydalanish nisbatan cheklangan darajada bo'lgan. 2021–2022 yillarda elektron sud tizimlari, onlayn arbitraj platformalari hamda elektron hujjat aylanishi mexanizmlarining joriy etilishi natijasida raqamli dalillarning amaliy ahamiyati ortib bordi.

2023–2024 yillarda bulutli texnologiyalar, elektron imzo tizimlari va ma'lumotlarni saqlash infratuzilmasining rivojlanishi raqamli dalillardan foydalanish ko'lamini sezilarli darajada kengaytirdi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt asosidagi tahlil vositalarining qo'llanilishi dalillarni tekshirish va baholash samaradorligini oshirdi.

2025 yilga kelib raqamli dalillar iqtisodiy nizolarni hal etishning muhim vositasiga aylanib, sud va arbitraj jarayonlarining tezkorligi, shaffofligi hamda ishonchliligini ta'minlashda asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Mazkur tendensiya kelgusida iqtisodiy nizolarni hal etish tizimining to'liq raqamlashtirilishiga xizmat qilishi kutilmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy sud ish yurituvda raqamli dalillarning ulushi ortishi bilan bir qatorda, ularni saqlash, ekspertizadan o'tkazish va protsessual jihatdan rasmiylashtirish masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu sababli raqamli dalillarning yagona huquqiy standartlarini ishlab chiqish va sud amaliyotiga joriy etish iqtisodiy nizolarni samarali hal etishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi iqtisodiy munosabatlarning elektron shaklga o'tishiga olib kelib, iqtisodiy nizolarni hal etishda raqamli dalillarning ahamiyatini sezilarli darajada oshirmoqda. Elektron hujjatlar, elektron yozishmalar, bank tranzaksiyalari, audio-video materiallar va boshqa raqamli axborot manbalari sud amaliyotida muhim isbotlash vositasi sifatida keng qo'llanilmoqda.

Tahlillar natijasida raqamli dalillarning iqtisodiy nizolarni tezkor, xolis va samarali hal etishga xizmat qilishi aniqlangan. Shu bilan birga, ularning haqiqiylikini aniqlash, saqlash, ekspertizadan o'tkazish va sud jarayonida baholash bilan bog'liq qator huquqiy hamda tashkiliy muammolar mavjudligi aniqlandi. Xususan, raqamli dalillarni baholashning yagona mezonlari va protsessual tartiblarini takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot davomida 2020–2025 yillarda iqtisodiy nizolarni hal etishda raqamli dalillardan foydalanish ko'lamini muntazam ravishda ortib borgani kuzatildi. Bu holat sud-huquq tizimini raqamlashtirish va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etishning ijobiy natijalarini namoyon etadi.

Kelgusida iqtisodiy sud ish yurituvda raqamli dalillarning huquqiy maqomini yanada mustahkamlash, ularni to'plash va saqlashning yagona standartlarini ishlab chiqish, elektron dalillar ekspertizasini takomillashtirish hamda sud organlari xodimlarining raqamli ko'nikmalarini oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur chora-tadbirlar iqtisodiy nizolarni adolatli va samarali hal etish hamda sud tizimining shaffofligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining “Elektron hujjat aylanishi to'g'risida”gi Qonuni. – 2004 yil 29 aprel.
3. O'zbekiston Respublikasining “Elektron raqamli imzo to'g'risida”gi Qonuni. – 2003 yil 11 dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to'g'risida”gi Qonuni. – 2015 yil 22 may.
5. O'zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to'g'risida”gi Qonuni. – 2003 yil 11 dekabr.

6. Mason S. *Electronic Evidence*. – 5th ed. London: Institute of Advanced Legal Studies, 2021. – 800 p.
7. Mason S., Seng D. *Electronic Evidence and Electronic Signatures*. – London: University of London Press, 2021. – 650 p.
8. George L. Paul. *Foundations of Digital Evidence*. – Chicago: American Bar Association, 2008. – 320 p.
9. Casey E. *Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers and the Internet*. – 3rd ed. London: Academic Press, 2011. – 840 p.